

PRAGMATIKA V ČEŠTINĚ

MILADA **HIRSCHOVÁ**

KAROLINUM

Pragmatika v češtině

Milada Hirschová

Recenzenti:

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

**Národní
plán
obnovy**

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2022

Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání třetí, v Karolinu druhé, doplněné

© Univerzita Karlova, 2022

© Milada Hirschová, 2022

ISBN 978-80-246-5420-1
ISBN 978-80-246-5421-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

- o. Lingvistická pragmatika, její rozsah a hranice ---- 11**
 - o.4 Fungování jazyka ---- 15
 - o.5 Umírněná vs. radikální pragmatika ---- 19
 - o.6 Kontext ---- 20

- 1. Pragmatika a sémantika ---- 31**
 - 1.1 - 1.4 Znakovost a pragmatika ---- 32
 - 1.5 Pragmatika a další sémantické teorie ---- 38
 - 1.6 Pragmatické posuny v lexikální sémantice ---- 39

- 2. Pragmatika a gramatika ---- 45**
 - 2.1 -2.3 Pragmatická dimenze gramatických kategorií ---- 46
 - 2.4 Pragmatická dimenze v syntaxi ---- 50

- 3. Reference a deixe ---- 53**
 - 3.1 Reference ---- 56
 - 3.1.1 Reference anaforická ---- 58
 - 3.1.2 Referenční vs. atributivní užití výrazu ---- 59
 - 3.2 Reference jako řečové jednání ---- 61
 - 3.3 Deixe ---- 62
 - 3.3.1 Tzv. přímá reference ---- 63
 - 3.3.2 Deixe prostorová ---- 66
 - 3.3.3 Časová deixe ---- 76
 - 3.3.4 Personální deixe ---- 97
 - 3.3.5 Deixe sociální ---- 104
 - 3.3.6 Deixe textová ---- 114
 - 3.4 Informační struktura (a aktuální členění) ---- 119
 - 3.4.1 Zdroje „novosti“ v aktuálním členění ---- 120
 - 3.4.2 Signalizace jádra ---- 122

- 4. Presupozice ---- 125**
 - 4.1 Presupozice logicko-sémantická a presupozice pragmatická ---- 126
 - 4.1.1 Logicko-sémantické chápání presupozice ---- 127
 - 4.1.2 Presupozice pragmatická ---- 135
 - 4.2 Spouštěče presupozic ---- 136

- 5. Řečové akty ---- 139**
 - 5.1 Řečový akt, řečové jednání a komunikační funkce výpovědi ---- 140

- 5.2 Ilokuční síla výpovědi ---- **145**
- 5.3 Perlokuce ---- **147**
- 5.4 Výpovědi performativní a konstativní ---- **148**
- 5.5 Akt, jednání a funkce ---- **150**
- 5.6 Od austina k searlovi a dalším ---- **154**
 - 5.6.3 Tzv. parazitické řečové akty ---- **157**
- 5.7 Klasifikace řečových aktů ---- **161**
- 5.8 Interpretace řečového jednání ---- **172**
 - 5.8.1 Dynamická teorie řečových aktů ---- **173**
 - 5.8.2 Přímé a nepřímé řečové akty ---- **174**
- 5.9 Performativní paradox a performativní hypotéza ---- **177**
 - 5.9.4 Další možnosti modifikování ilokučních funkcí ---- **184**
- 6. Konverzační maximy a implikatury ---- 191**
 - 6.1 Kooperační princip a konverzační maximy ---- **192**
 - 6.1.1 Funkčnost griceovské koncepce ---- **194**
 - 6.2 Implikace vs. implikatura ---- **195**
 - 6.2.1 Uplatňování implikatury ---- **197**
 - 6.2.2 Partikulární vs. zobecněná implikatura ---- **198**
 - 6.3 Konvenční implikatura ---- **201**
 - 6.4 Zobecněná konverzační implikatura ---- **203**
 - 6.4.1 Uplatnění opozičního čtverce ---- **204**
 - 6.4.2 Další implikatury ---- **209**
 - 6.4.3 Konverzační implicitura ---- **210**
 - 6.5 Zdvěřilostní princip ---- **211**
 - 6.6 Nekooperativnost ---- **214**
 - 6.7 Invited inference (sugerovaný závěr) ---- **216**
 - 6.8 Relevance ---- **217**
- 7. Zdvěřilost ---- 227**
 - 7.1 Zdvěřilost ve smyslu pragmalingvistickém ---- **229**
 - 7.2 Zdvěřilost u brownové a levinsona ---- **230**
 - 7.3 Další vývoj teorie zdvěřilosti ---- **235**
 - 7.4 Nezdvěřilost ---- **237**
 - 7.5 Řečová etiketa ---- **245**
 - 7.6 Remediální výpovědi ---- **254**
 - 7.6.1 Omluvy ---- **255**
 - 7.6.2 Žádosti o dovození ---- **257**
 - 7.7 Modelové zdvěřilostní strategie ---- **258**
 - 7.8 Ironie ---- **262**
- 8. Aplikace komunikačních strategií - reklamní komunikáty ---- 267**
- 9. Konverzační analýza ---- 273**
 - 9.1-9.2 Vymezení konverzační analýzy ---- **274**
 - 9.3 Diskurs ---- **275**
 - 9.4 Formy a metody konverzační analýzy ---- **277**
 - 9.5 Monolog a dialog ---- **280**
 - 9.6 Vlastnosti a struktura dialogu ---- **283**
 - 9.6.4 Dialog osobní, předmětný a fatický ---- **288**
 - 9.7 Interview ---- **294**
 - 9.8 Fatická komunikace ---- **295**

9.9 Některé rysy dialogu v publicistickém diskursu ---- 297
9.9.4 Politický diskurs a rétorika ---- 301

10. Metapragmatika ---- 309

10.1 Metapragmatika a teorie ne/zdvořilosti ---- 311

10.2 Reflexe řečové činnosti ---- 312

11. Závěr ---- 313

Summary ---- 315

Literatura ---- 323

Věcný rejstřík ---- 333

KE TŘETÍMU VYDÁNÍ

Od druhého vydání (v Karolinu v pořadí prvního) uplynula už relativně dlouhá doba, během níž se vyvinul nejen pragmalingvistický výzkum, ale také mnohé moje pohledy na určité jevy. Když se objevil návrh na třetí vydání Pragmatiky v češtině, zjistila jsem při procházení textu, že bych jej buď chtěla napsat z velké části znovu, nebo že ve stávající verzi mohu doplnit minimální aktualizace, v referencích pak odkazy na novější relevantní literaturu. Některým tématům jsem se věnovala v knize z r. 2017; k okruhu, jemuž je zde věnována kapitola 10, připravuji samostatnou publikaci. Z praktických důvodů byla tedy zvolena druhá možnost. Doufám, že i tak nebude kniha pro čtenáře neúčinná.

Srpen 2022

MH

**O. LINGVISTICKÁ PRAGMATIKA,
JEJÍ ROZSAH A HRANICE**

V definicích, které v existujících kompendiích a úvodech do pragmatiky najdeme, se standardně opakují následující klíčová slova: užívání jazyka, fungování jazyka ve společnosti, kulturní a sociální kontext. Rozsah jevů, které se do pragmatiky řadí, se ovšem od autora k autorovi liší. V klasické definici Morrisově (1938/1970) je pragmatika tím odvětvím sémiotiky (teorie znaku), která zkoumá vztah znaků k jejich uživatelům / interpretům. (Dalšími odvětvími sémiotiky jsou syntaktika, která zkoumá formální vztahy jednoho znaku ke druhému, a sémantika, vztahy znaků k objektům, k nimž mohou být znaky vztaženy.) Morrisovo rozčlenění sémiotiky na syntax, sémantiku a pragmatiku má, přinejmenším ve filozofickém smyslu, předchůdce v trichotomickém rozčlenění „semeiotiky“ u Ch. S. Peirce na spekulativní gramatiku, logickou kritiku a spekulativní rétoriku, zvanou též methodeutika, která se zabývá metodami efektivního užívání znaků. Peirce je považován za zakladatele pragmatismu jakožto metody vědeckého výzkumu a myšlenkového směru (Peirce, 1972, s. 11–105); s tím však lingvistická pragmatika bezprostředně nesouvisí. Kdybychom měli akceptovat Morrisův původní předpoklad, že do pragmatiky patří všechny biotické aspekty semiózy, tj. všechny psychologické, biologické a sociologické jevy spojené se vznikem, fungováním a užíváním znaků, znamenalo by to, že jazyková pragmatika se má zabývat jakoukoli lidskou činností spojenou s používáním jazyka, zahrnovala by tedy, s jistou nadsázkou, vlastně všechny humanitní obory. Obory mající jako svůj předmět zkoumání uvedených aspektů jazyka jsou však od doby prvního publikování Morrisovy stati (1938) značně diferencované. Samostatná existence psycholingvistiky, sociolingvistiky, etnolingvistiky, oborů, jako je neurolingvistika a teorie komunikace, a aplikace jejich poznatků v klinické psychologii, psychoterapii, praktické výuce komunikačních dovedností, a koneckonců i v oblasti public relations a v reklamě ovšem ukazuje, že takto formulované chápání pragmatiky nepřipadá v dnešní době v úvahu. I když je nezpochybnitelné, že psychologické a sociologické jevy se do oblasti zkoumané jazykovou pragmatikou promítají a interdisciplinární charakter pragmatiky se nepopírá, natolik široké pojetí by bylo neúčelné a v žádné z existujících prací není uplatňováno. Opačně, značně zúžené chápání pragmatiky se objevuje v analytické filozofii, která se přednostně soustřeďuje na studium reference, resp. zejména indexových a deiktických výrazů, a to jak v přirozených, tak v umělých jazycích. V zásadě do pragmatiky patří jevy, pro které nemá prostředky formální sémantika. Protože formální sémantika češtiny není

k dispozici, je zde pragmatika definována extenzionálně. Vedle pragmatických studií „extenzionálních“, tj. říkajících, co z chování člověka při užívání jazyka je pragmatické (reference, ilokuce, zdvořilost), je však vlivné i „intenzionální“ chápání pragmatiky, které bývá obvykle reprezentováno tímto Gazdarovým výrokem: „Pragmatics has as its topic those aspects of the meaning of utterances which cannot be accounted for by straightforward reference to the truth conditions of the sentences uttered. Put crudely: PRAGMATICS = MEANING – TRUTH CONDITIONS.“ (Gazdar, 1979, s. 2.) Poměrně podrobnou diskusi o vývoji chápání a o rozsahu a obsahu pragmatiky lze najít v úvodu známého kompendia Levinsonova (1983, s. 1–53). K chápání a vývoji lingvistické pragmatiky srov. také Huang (2014), s. 1–21.

O.1

Celkem bez problémů si dovedeme představit, co je „užívání jazyka“ a co se míní „fungováním jazyka ve společnosti“, není však jednoduché narýsovat hranice mezi jevy, které užívání jazyka podmiňují a ovlivňují (což jsou jednak jazyk sám, tedy jeho slovník a gramatika, jednak onen „kulturní a sociální kontext“) a jevy v jazyce, které jsou tímto užíváním podmíněny – přičemž jazyková pragmatika by měla zkoumat právě onu druhou skupinu. V **lingvistické pragmatice** je tedy nutné vymezit její vztah ke **gramatice** a **sémantice** přirozeného jazyka, s ohledem na **funkce** jazyka. Dalšími klíčovými pojmy jsou **kontext** a **komunikační situace**, jejichž chápání se rovněž často rozchází, především pokud jde o jejich šíři a komplexnost. V dalším textu budeme chápat kontext primárně jako „jazykové okolí“, a to jak bezprostřední (zde se někdy užívá termínu ko-text), tak i širší, v rámci komunikačního celku. Chápání termínu kontext je věnována kapitola 0.6. Termín komunikační situace je podrobněji objasněn v úvodu kapitoly věnované konverzační analýze, na tomto místě uvedme, že jako komunikační situace se označují okolnosti, za nichž se komunikace (řečová činnost, řečové jednání) odehrává, a všechny její složky, které jsou pro komunikaci relevantní. Nejdůležitějšími složkami komunikační situace jsou mluvčí (produktor výpovědi), adresát, komunikační záměr/záměry mluvčího, psychické faktory spojené s osobami mluvčího a adresáta, výpověď (výpovědní událost) a její kontext.

O.2

Především však chceme zdůraznit, že pragmatický popis jazyka nereprezentuje žádnou další „rovinu“ nebo „vrstvu“ jazykového systému, ať už se na rozlišování nebo nerozlišování podobných rovin díváme jakkoli, dokonce ani pokud akceptujeme existenci „textové roviny“, která by primárně měla být formována faktory pragmatickými. Kořenský (1984) hovoří o pragmatické dimenzi v jazyce, resp. o pragmatickém

komponentu, který odpovídá výpovědnímu ztvárnění základových větných struktur. V jeho pojetí pak do pragmatiky patří mj. negace a oblast modality (s. 32), které se v pragmatických pojednáních tradičně nezpracovávají, negaci je však věnována obsáhlá publikace významného pragmalingvisty L. Horna (2001). Jako užitečný se nám jeví pohled na pragmatickou dimenzi jazyka, který předkládá Verschueren (1999). Každá jazyková entita vyšší než foném má svou **pragmatickou dimenzi**, resp. může být nazírána v **pragmatické perspektivě**. Tato pragmatická perspektiva spočívá v náhledu na jazykové jevy (hláskové, morfologické, syntaktické) nikoli primárně z hlediska jejich formy a pozice v gramatice daného jazyka, nýbrž z hlediska jejich užívání v řečové komunikaci – je to právě užívání v komunikaci, při kterém pragmatická dimenze jazykových entit vzniká. Jinou věcí je skutečnost, že kategorie svou povahou čistě pragmatické (slovesná osoba, čas) se gramatikalizovaly a představují rozhraní, na němž je oddělení pragmatiky a gramatiky takřka nemožné. Předpokladem úspěšné (efektivní) komunikace je znalost prostředků jazyka a jejich významů a znalost pravidel, která nám umožňují tvořit gramaticky i sémanticky nedefektní věty daného jazyka. Tato oblast se tradičně označuje jako **gramatická / jazyková kompetence**. Komplementárním pojmem k jazykové kompetenci je **performance**, produkování a interpretace promluv v konkrétních situacích. Schopnost úspěšně komunikovat daným jazykem však znamená znát také podmínky a pravidla užívání gramaticky utvořených vět (popř. rozeznání a interpretace vět gramaticky defektních). Mezi pravidly z oblasti jazykové kompetence (a) a pravidly úspěšného komunikování (b) je ovšem zásadní rozdíl. Pravidla (a) se rodilý mluvčí naučí zhruba do šesti let věku, pak už ne (jde o rodný, nikoli další jazyk); (a) se v čase nemění. Pravidla (b) se učíme celý život, v čase se proměňují a lze je regulovat (svou roli zde má i kodifikace toho, co je považováno za správné, „spisovné“). **Pragmatická kompetence** se označuje jako kompetentní způsob užívání kompetentně utvořených vět v závislosti na komunikativní situaci. Jak ovšem poznamenává Levinson (1978, s. 260, 1983, s. 10), jakékoli pravidlo užívání jazyka dříve nebo později ovlivní jazyk sám, odrazí se na jeho struktuře – a striktní hranice mezi jazykovou a komunikační kompetencí nebude moci být narýsována.

0.3

Rozsah termínu pragmatika se u různých autorů liší v závislosti na tom, jaké jevy do pragmatiky zahrnují. Dospět na tomto poli k plné shodě není možné. Naše chápání, jak vyplývá z výše uvedeného příkladu ke konceptu pragmatické dimenze, je poměrně široké, právě proto, že výskyt velkého množství jevů v konkrétních promluvách, a v neposlední řadě chápání konkrétních promluv, jsou podmíněny jejich situační (komunikační) zakotveností. Leech (1983, s. 11) rozlišuje v rámci obecné pragmatiky sociopragmatiku a pragmalingvistiku v užším smyslu, přičemž sociopragmatiku označuje jako sociologické rozhraní pragmatiky, zatímco pragmalingvistika se podle jeho názoru soustřeďuje na „jazykové zdroje“, které konkrétní jazyk má pro plnění pragma-

tických „úloh“, především řečového jednání. Sociopragmatika je kulturně specifická (srov. např. problematiku zdvořilosti v různých jazykových komunitách), pragmalingvistika je jazykově specifická. Domníváme se, že jakkoli je toto rozlišení nepochybně oprávněné, netýká se všech oblastí tradičně zkoumaných pragmatikou ve stejné míře. Podmíněnost jistou kulturou a sociálními vztahy má rozhodující roli např. u sociální deixe, již zmíněné teorii zdvořilosti nebo v konverzační analýze, naproti tomu otázky reference, těsně související se sémantikou a gramatikou konkrétního jazyka, budou značně vázány na individuální jazyky. Přesto se oba aspekty často prolínají a jejich důsledné rozlišování není možné. Vždy, kdy se zabýváme jazykem v jeho užívání, nelze od pragmatické dimenze odhlédnout.

0.4 FUNGOVÁNÍ JAZYKA

V pragmatikách vydaných v posledním dvacetiletí se zpravidla staví do protikladu formální, resp. formalistický přístup k jazyku, reprezentovaný především linií založenou na pracích N. Chomského a jeho následovníků, která chápe jazyk jako autonomní, ve svých principech univerzální mentální strukturu, rozhraní k jiným složkám lidské kognice, a přístup v nejširším smyslu funkční, který nahlíží jazyk jako sociální fenomén, jehož univerzální rysy jsou odvozeny od univerzálních rysů lidského chování a jednání. Poměrně podrobný přehled takto viděného vývoje lingvistiky do 80. let 20. století podává Leech (1983, s. 46–78). Je ovšem třeba zdůraznit, jak ostatně říká i Leech, že tyto dva proudy lingvistiky nestojí proti sobě, ale při poznávání povahy jazyka a jeho fungování působí komplementárně. Vztahu pragmatické lingvistiky (zejména z hlediska teorie relevance) a generativní gramatiky věnovala studii i Robyn Carstonová (2000). Souvislost mezi nimi vidí především v tom, že oba směry se pohybují v rámci kognitivní vědy (viz Chomského I-language) a že oba usilují o explicitní interpretaci svého objektu zkoumání. (Je však třeba poznamenat, že explicitnost formální gramatiky, nezávislá a pravidly vynucená, je jevem jiného řádu než explicitnost interpretace v pragmalingvistice, která se ve značné míře opírá o individuální, kontextem podmíněné faktory, které z větší části nelze formalizovat.) Tradiční rozlišování sémantiky a pragmatiky jako kompetence a performance doplňuje Carstonová o pojem diskursové kompetence – soubor principů řídících u každého mluvčího výběr jednotlivých syntaktických a referenčních voleb v určitém kontextu; pokud jde o posluchače/adresáty, tyto principy řídí jejich chápání zvolených konstrukcí. Pragmatické jevy nejsou však součástí gramatiky.

0.4.1

V českém lingvistickém prostředí při zkoumání jazyka i řeči vždy převládal funkcionalistický přístup, a to hlavně jako dědictví Pražské školy, zejména pod vlivem Bühlerova

vým a později Jakobsonovým. Je ovšem nutno si uvědomit, že chápání „funkce“ jazyka (resp. řeči) v současné pragmatice nemůže být s „pražským funkcionalismem“ jednoduše ztotožněno. Termín „funkce“ se ve „funkcionalistické lingvistice“ (což je ovšem význačné pojmenování) objevuje přinejmenším ve třech významech. Známe je Mathesiovo rozlišování **funkční onomatologie**, zahrnující formy a prostředky pojmenování vybraných (rozumí se vybraných budoucím mluvčím) prvků reality, a **funkční syntaxe** – formy a prostředků organizujících vybraná pojmenování do věty, resp. výpovědi (u Mathesia není toto rozlišení zcela zřetelné). Takto vzniklá věta pak v oblasti řeči plní funkci elementární **sdělné jednotky (promluvy)**, resp. **minimálního komunikátu**. **Funkce** zde tedy figuruje jako „úkol“, což lze vidět rovněž v rozlišování **funkce sdělné**, která se objevuje u výpovědi se sémantickým obsahem, a **funkce výrazové**, která je ekvivalentem exprese, tzn. obsah mít nutně nemusí (srov. Mathesius, 1946a, b; Daneš, 2003). Koncept „funkce“ v Pražské škole bývá obecně charakterizován jako teleologický, zaměřený na cíl / úkol (srov. Jakobson, 1995a, b; Osolsobě, 2003). Jiné práce hlásící se k dědictví PLK hovoří s odkazem na Bühlera (1934/1999) o jazykové funkci spojené s užíváním jazyka, a to o funkci zobrazovací, referenční (Darstellung), expresivní (Ausdruck) a apelové, resp. konativní (Appell). Bühler (s. 26–28) mluví o třech současně realizovaných sémantických funkcích komplexního jazykového znaku: je to funkce **symbolu** díky přiřazení k věcným obsahům a stavům, funkce **symptomu** (náznaku, indicie) díky závislosti na mluvčím (produktorovi), jehož vnitřní stavy vyjadřuje, a funkce **signálu** díky apelu na posluchače, jehož vnitřní nebo vnější chování řídí. Pozdější práce dokazují, že takto chápané jazykové funkce nepřísluší izolovanému jazykovému znaku, nýbrž větě. Pouze z hlediska zobrazovací funkce mohou být věty podrobeny formální analýze metodami referenční sémantiky, zatímco jejich funkce výrazová a apelová jsou pragmatickými aspekty užívání jazyka a lze je analyzovat jen empiricky (srov. Carnap, 1967, s. 260–261; Habermas, 1988/1, s. 373). Od Bühlerem zavedených funkcí se odvozuje mj. např. existence základních větných modů (srov. Šmilauer, 1966, s. 21). V přibližně stejnou dobu a ve stejném teoretickém okruhu vzniká u J. Mukařovského pojem tzv. poetického jazyka /poetické funkce. Poetický jazyk záměrně zdůrazňuje (aktualizuje) formu, jeho estetická hodnota je dána jeho maximální záměrnou dezautomatizací – kdekoli je poetická funkce dominantní, jazyk primárně reprezentuje sám sebe a pouze sekundárně referuje k realitě. Neznamena to ovšem, že poetická funkce je na ostatních funkcích jazyka zcela nezávislá, protože stejně jako ostatní znaky, i znaky poetické naplňují určité potřeby svých uživatelů. Jakobson (1960, resp. 1995) Bühlerovo schéma modifikuje a rozlišuje funkci referenční, která postihuje referenční obsah sdělení, funkci emocionální, vyjadřující psychický stav mluvčího, funkci konativní, která přenáší na adresáta vůli / přání mluvčího, aby adresát něco udělal / neudělal nebo má ovlivnit adresátovo smýšlení, funkci fatickou, jejíž podstatou je navázání a udržování kontaktu mezi komunikanty, funkci metajazykovou, která se soustřeďuje na užívaný kód, a konečně funkci poetickou, která zdůrazňuje způsob zakódování (ztvárnění) obsahu. Jde však o funkce jazyka (srov. Havránkovy **funkční jazyky**), funkce jazykových **forem** (tvarů, konfigurací), a při jejich uplatňování v jazykovém popisu se vztahem k těmto funkcím („úkolům“) zdůvodňovala existence

a vlastnosti gramatických kategorií, proto také jde o funkce značně abstraktní. Např. zmíněné základní větné módy (tzv. věty oznamovací, tázací a výzvové) se zřejmě dají považovat za jazykové univerzálie (rozlišuje je v nějaké podobě většina jazyků světa; v různých jazycích se k nim ovšem přidávají např. věty optativní, exklamativní aj.), tudíž vztah takto postulovaných jazykových funkcí k **fungování** jazyka (formy) asi popřít nelze, přesto se jejich uplatněním právě fungování a užívání jazyka beze zbytku vysvětlit nedá – na tomto místě stačí zmínit např. jen funkční potenciál vět s otázkovou formou, u nichž funkce tázací v žádném případě není jediná.

O.4.2

Hovoříme-li o užívání jazyka, nelze pominout odkaz L. Wittgensteina. V souvislosti s problematikou užívání jazyka se v lingvistické i filozofické literatuře odkazuje především na jeho *Philosophical Investigations* (zde počestěno ze slovenského překladu, 1979, sekce 43): „Pro velkou skupinu případů – i když ne pro všechny –, v nichž užíváme slova ‚význam‘ (meaning), platí, že význam může být definován takto: významem slova je jeho užití v jazyce.“ Tato definice se stala téměř bonmotem, který se užívá jako odkaz na celé Wittgensteinovo filozofické dílo; to je ovšem přístup zjednodušující. Wittgensteinovi nejpravděpodobněji šlo o to, že významem slova **není** nějaký objekt, který je slovem pojmenováván, protože v takovém případě by mohl být zničen, odcizen nebo zablokovan, což je nesmyslné. Stejně tak není možné chápat význam slova jako čistě psychologický, protože v takovém případě by každý individuální uživatel jazyka mohl pod jistým slovem vidět zcela odlišný význam a komunikace by byla obtížná, ne-li nemožná. „Znát význam slova“ však zahrnuje mnoho aspektů: je třeba vědět, k jakým objektům slovo může referovat (k jednomu, k více objektům, popř. k žádnému), o jaký slovní druh jde, je-li to slangový, nebo nepříznakový výraz atd. Není třeba znát všechny tyto skutečnosti, ale pro úspěšné užívání je třeba znát aspoň část z nich. A užít slovo úspěšně znamená znát jeho význam – význam slova je tedy spojen s tím, jak s jazykem zacházíme (Kenny, 1994, s. 63). Význam slova není možné generalizovat, aniž bychom byli schopni popsat, jak se slova užívá. Užívání slova je však nekonečně proměnlivé, neustálé, je součástí jiných aktivit. V této souvislosti pak Wittgenstein zavádí koncept **jazykové hry**. Přesnou definici nepodává; jde zejména o takový pohled na jazyk (jeho užívání), který reflektuje jeho různorodost, proměnlivost a aktivnost. Jazykové hry (např. vyprávění nějaké události, spekulování o ní, formování a testování hypotézy, vymýšlení příběhu, předčítání takového příběhu, jeho přehrávání, překládání atd.) jsou vždy součástí širšího kontextu a navzdory své proměnlivosti ukazují, že jazyk je ovládán pravidly. Nejde o striktní a konečný systém pravidel pro každou „hru“, ale o to, že jazyk (jako forma lidské činnosti) má konvenční povahu. Co spojuje jednotlivá užití jednoho a téhož slova, je „rodinná podoba“ – význam slova nespočívá v jednom jádru, které by bylo lze hledat ve všech jeho užitích, ale spíše existuje ve složité síti podobností, překrývání a křížení. Ostré hranice mezi nimi neexistují. Pravidla, jimiž se při užívání jazyka řídíme, jsou abstraktní, sama vyplývají z jednotlivých užití – znalost

pravidla zahrnuje pochopení takové abstraktní jednotky, a tudíž umění pravidlo používat. („Gramatika“ je pak soubor pravidel stanovujících, jaké užití jazyka má smysl, a jaké ne.) Termín jazyková hra vyzdvihuje fakt, že mluvení je aktivita, a tedy forma života. (Analogický koncept užívání jazyka jako „pravidly ovládané formy chování“ nacházíme později u Searla, viz zde kap. 5.) Wittgensteinovy formulace jsou obecné, formulované spíše negativně. I když se soudí, že měl zásadní vliv na formování „teorie obyčejného jazyka“, přímý vztah mezi jeho spisy a prací J. Austina nebyl prokázán; návaznost na Wittgensteina lze naproti tomu vidět u Habermase (1981).

0.4.3

Jiný značně rozšířený přístup k fungování, a tentokrát opravdu **užívání** jazyka představuje **teorie řečových (mluvních) aktů** (počínaje Austinem, 1962, zejm. však v pojetí Searlově, 1969, 1976, zde kap. 5). Třídění funkcí jazyka se v této koncepci zakládá na klasifikaci **záměrů**, s nimiž může mluvčí (produktor) jazykového výrazu užít. „Funkce“ se v tomto pojetí překrývá s „účelem“, vyplývajícím právě z (ilokučního) záměru. Protože jde o možnosti **užívání** jazyka, i když opřené o sémantický potenciál jisté části slovní zásoby (tzv. ilokučních a performativních sloves), týká se klasifikace především výpovědí (**parole**) v tradičním smyslu, ne tedy již jazyka jako takového. Slabinou této klasifikace, jak dále uvidíme, je naopak příliš volný vztah k jazykové (gramatické) formě i k lexikálnímu obsazení výpovědi, protože, důsledně vzato, je-li základním klasifikačním kritériem záměr mluvčího (to, co svou výpovědí „myslel“), může jakákoli výpověď být míněna jakkoli, její interpretace se musí opírat o podrobné zmapování komunikační situace a klasifikace řečových aktů založená na funkcích / záměrech může sloužit jen jako soustava orientačních bodů. (Srov. také tzv. sémantický minimalismus vs. pluralismus řečových aktů, viz Cappelen – Lepore, 2005). Konsekventně je empirický interpretační přístup uplatněn v **konverzační analýze** (zde kap. 9), v níž se klasifikace dostává do pozadí a podrobná interpretace se již značně vzdaluje jazyku / promluvě a opírá se o volnou, dynamickou (proměnlivou) charakterizaci komunikačních situací a komunikačních událostí.

0.4.4

Abstraktní povahu funkcí jazyka zdůrazňuje také Halliday (1978). Striktně rozlišuje mezi **funkcí** a **užíváním**. **Užívání jazyka** je výběr (volba) z alternativ, které v daném jazyce připadají v úvahu v aktuální situaci a kontextu, a tyto možnosti volby mohou být systematizovány jen velmi volně. **Funkci** naproti tomu chápe jako abstraktní organizační princip (který je komponentem systému), jemuž se v systému (strukturuje jazyka) podřizují gramatické kategorie. Rozlišuje ovšem **metafunkce** a **gramatické funkce** jazyka. Za metafunkce označuje funkce **ideační**, **interpersonální** a **textovou**. „Ideační“ (ideational), tj. přibližně „obsahově strukturující“ funkce jazyka sou-

visí s funkcí referenční (zobrazovací), je však širší. Kromě referenční (logické) funkce zahrnuje ještě složku, které Halliday říká **zkušenostní** (experiential), tj. patří do ní nejen logické vztahy, ale i vztahy založené na interakci s objekty, k nimž a o nichž se referuje. **Interpersonální** funkci chápe jako souhrn Bühlerovy funkce konativní (apelové) a expresivní, protože podle jeho názoru nejsou tyto funkce v systému jazyka od sebe odděleny. Jak ideační, tak interpersonální funkce označuje jako vnějškové (zejména pro odlišení od funkce textové). **Textová** funkce je naproti tomu inherentní vlastností jazyka, je to schopnost vytvářet texty a vztahovat se ke kontextu, a to jak ve smyslu textovém, tak situačním. S jistou nadsázkou označuje ideační funkci jako „pozorovatelskou“, funkci interpersonální jako „zasahovatelskou“ a funkci textovou jako „vztahovou“. **Gramatické** funkce jsou z metafunkcí odvozeny, postihují syntagmatické vztahy v jazyce. (Podle Leech (1978) je „ideacionálnost“, kterou bychom mohli parafrázovaně charakterizovat jako funkci kategorizační, vlastností gramatiky, zatímco interpersonálnost a textovost jsou vlastní pragmatice, což je pohled našemu chápání bližší.) **Užívání** jazyka je tedy aktualizací existujícího potenciálu, výběrem z dalších možností volby, které vzhledem k aktuální volbě fungují jako paradigma. Dalšími pojetími a významy termínu funkce, např. u Hjelmsleva (1972) nebo S. C. Dika (1997), se zde zabývat nebudeme, protože jejich vztah k pragmatické dimenzi jazyka je pro pragmatiku jen zprostředkovaný.

0.4.5

Zatímco tedy „užívání“ jazyka, vlastní oblast pragmatiky, lze chápat víceméně stejně jako v neterminologickém užití, „funkce“ ve výše popsaných koncepcích může být vztah existující mezi jevy v jazyce, vztah mezi prvkem jazyka a referentem, úkol, který může jazykový prostředek plnit (k němuž je předurčen), a také záměr (účel), s nímž může být jazykového prostředku použito, a v souvislosti s tím také jeho funkční potenciál (použitelnost). Do oblasti jazykové pragmatiky patří jak význam vztahový, tak význam účelový, a ty se navíc často překrývají (např. při chápání reference jako řečového jednání).

0.5 UMÍRNĚNÁ VS. RADIKÁLNÍ PRAGMATIKA

Pokud jde o vymezení lingvistické pragmatiky obecně, zde zvolený přístup k pragmatické analýze se vědomě hlásí k tzv. „umírněné“ (moderate) pragmatice, jak jej uplatňuje např. kompendium Levinsonovo nebo jeho práce pozdější (2000). Sám termín „moderate pragmatics“ je ovšem novější (Cappelen – Lepore, 2002) a vymezuje se vůči tzv. „radical pragmatics“, reprezentované zejm. pracemi J. R. Searla (např. 1983). Jde o to, že „radikální“ pragmatika popírá přímou závislost mezi významem (meaning) indikativní věty a podmínkami, za nichž taková věta může být pravdivá nebo neprav-

divá, a to i za těch okolností, je-li (1) provedena specifikace významu každého jednotlivého slova ve větě, jsou-li (2) specifikována kompoziční (syntaktická) pravidla, (3) provedena disambiguace případných dvojnásobných výrazů, resp. precizován význam výrazů vágních a (4) stanoveny referenty všech výrazů užitých referenčně. V pohledu radikální pragmatiky význam věty ponechává prostor pro variování pravdivostních podmínek při každém jejím užití, a je tedy vždy jen „aplikován“. Pro logické sémantiky se tím zavírá možnost pracovat se sémantickými presupozicemi. „Umírněná“ pragmatika nepopírá, že existují indikativní věty, jejichž pravdivostní podmínky přesahují sémantické hodnoty jejich složek (srov. zde 1.3), obecně však, jsou-li splněny podmínky (1)–(4), lze zjistit (odvodit nebo jinak specifikovat) a/ podmínky, za nichž je věta pravdivá, b/ jakou propozici věta vyjadřuje, c/ co je větou (intuitivně) doslova řečeno. (Existuje ovšem i další, postwittgensteinovská linie, pro kterou platí zaměření opačné: není úkolem lingvistiky znát procedury zjišťování pravdivosti vět nebo propozic jimi vyjadřovaných, nýbrž pro lingvistiku stačí rozumět větě nebo jí vyjadřované propozici, což znamená umět si představit, jaký je svět, je-li propozice pravdivá.) K tomuto pojetí pragmatiky se hlásí práce K. Bacha (1994, 2005), R. Carstonové (1991), F. Récanatiho (1993), D. Sperbera – D. Wilsonové (1986) aj. Ačkoli ve výkladech např. o smyslu řečových aktů se zde silná vázanost na kontext (v nejširším smyslu) nepopírá, naopak se uplatňuje jako argument proti čistě lingvistické povaze řečových aktů, celkově se výklady v práci prezentované radikálním pragmatickým stanoviskům vyhýbají. Neusiluje se zde o formalizaci, jak je uplatněna např. v Discourse Representation Theory (Kamp – Reyle, 1993; Kamp, 2005).

0.6 KONTEXT

V této úvodní části je třeba věnovat pozornost ještě pojmu / termínu, jehož pojetí má v pragmaticky orientované lingvistice velký význam, zejm. v té, která vychází z teorie relevance, a v teorii implikatur. Pojem kontextu má významný přesah do filozofie jazyka (kontextualismus). Toto široké užití ovšem s sebou nese častou vágnost, nebo v jiných případech naopak vysokou diferencovanost v chápání kontextu a jeho role / rolí v interpretaci jazykových výpovědí.

0.6.1

V české lingvistice je nejběžnější pojetí kontextu prezentované v Mluvnici češtiny 3 (1987, s. 552–553) a v Encyklopedickém slovníku češtiny (2002, s. 229–230). Rozlišuje se lineárně chápaný **kontext slovní** (jazykový), někdy označovaný jako **ko-text** (srov. Hoffmannová, 1997, s. 47–49, 111 aj.), v jehož rámci se interpretují anafora a katafora a rovněž jevy související se stanovením tématu výpovědi, **kontext situační**, zahrnující základní prvky komunikační situace (v opačném pohledu pak komunikační

situace zahrnuje slovní kontext) – ten se někdy dále dělí na situační kontext aktuální (bezprostřední, identifikující především mluvčího a adresáta) a situační kontext širší, obsahující např. údaje časoprostorové nebo jiné vymezení „kulis“, včetně tzv. scénářů (rámců). Třetí, nejširší (a také nejhůře vymežitelnou) vrstvou je **kontext zkušenostní**, zahrnující předpokládané sdílené znalosti účastníků komunikace o „světě“, v němž se komunikační událost odehrává nebo k němuž se vztahuje. Hranice zejména mezi kontextovou sférou situační a zkušenostní jsou neostré a přístupné, protože např. přesvědčení, znalosti a záměry komunikujících nepochybně patří k atributům produktora a příjemce, zároveň však jsou podmíněny kontextem zkušenostním (a spoluvytvářejí jej). V pohledu aktuálního členění je kontext zásadní především pro produktora výpovědi, protože ovlivňuje volbu témat, resp. možnosti tematizace jednotlivých prvků výpovědi nebo širšího komunikátu. Z pohledu analýzy dialogických komunikátů je kontextový komplex důležitý jak pro roli produktora (mluvčího), tak pro roli příjemce (adresáta), protože ovlivňuje nebo podmiňuje jejich vzájemné reagování založené na interpretaci replik komunikačního partnera. V této souvislosti se ukazuje, že situační kontext výpovědi má rysy dvojího typu. Jedna skupina rysů je dána objektivně – je to především osoba mluvčího a aktuální místo a čas promluvy. Výraz *já* referuje vždy k mluvčímu, naproti tomu identifikace adresáta (nikoli pouhého posluchače/příjemce) a užití demonstrativ závisí na komunikační intenci mluvčího. Přesnost určení referentu toho, o čem nebo o kom se mluví, může rovněž záviset na mluvčím, resp. může být věcí nevyslovené dohody mezi komunikujícími, např. tehdy, pokud mluvčí není schopen nebo odmítá-li nějakou osobu nebo okolnost explicitně identifikovat (i když tato entita může být adresátem oprávněně presuponována), a modifikuje tedy v tomto smyslu kontext slovní. Tyto rysy kontextu může mluvčí měnit podle své vůle a vytvářet tak kontext nový (posunutý), s nímž se musí adresát vyrovnat (srov. Recanati, 2007). Za změnu a vytváření nového kontextu je nutno považovat i reprodukování cizích výpovědí. Do komunikátu totiž vstupuje jak kontext původní výpovědi, která je reprodukována, tak kontext aktuální, přičemž tyto dva kontexty v reprodukující výpovědi zpravidla koincidují. Rys koincidence se někdy akcentuje u bezprostředního situačního kontextu (**kontext koincidenční**), který je společný pro produktora i adresáta, jejichž role se v rozhovoru střídají. Z hlediska adresáta a jeho interpretace přijaté výpovědi pak do rozhovoru vstupuje **kontext komplementární**, tvořený zejména presupozicemi a implikaturami (srov. Grundy, 2008, s. 179–180). Jestliže však analyzujeme komunikáty již fixované, ať z pozic analýzy diskursu (např. reklamní, politické, publicistické texty) nebo z hlediska sémanticko-pragmatického (otázky deixe a reference), bereme kontext v úvahu z hlediska příjemce, interpretátora, který je ale v pozici fakticky nadřazené původnímu produktorovi a příjemci, protože se zpravidla snaží o postižení jak motivace produktora, tak interpretačních možností skutečného adresáta (pak má k dispozici určité interpretační klíče) nebo hypotetického primárního příjemce. Pozice příjemce je akcentována také tehdy, věnujeme-li se objasnění obecných interpretačních mechanismů v komunikaci. Pro otázky interpretace je důležité, zda lze počítat s tzv. **nulovým kontextem**, což je jev popíraný např. Searlem (srov. 1979, s. 117) – s jistým zjednodušením můžeme říci, že jde o rozhraní mezi sémant-

tikou a pragmatikou, protože „interpretace výpovědi s nulovým kontextem“ (bez jakéhokoli kontextového vstupu) je fakticky protimluv. Bez kontextu lze posuzovat větu (propozici), ale výpověď (vypovězení věty) je vždy realizována v nějakém kontextu. U věty lze specifikovat význam každého jednotlivého slova ve větě a kompoziční (syntaktická) pravidla, podle nichž je utvořena. Bez kontextu však nelze odstranit případné potenciální dvojznačnosti, precizovat význam výrazů vágních a stanovit referenty výrazů užitých referenčně.

0.6.2

Srovnáváme-li pojetí kontextu ve známých a respektovaných sémantických a pragmalingvistických pracích, rozdíl je viditelný především v tom, jaký rozsah se kontextu přiznává a o jaký stupeň specifikace se usiluje. Lyons (1977, s. 572–573) zdůrazňuje, že kontext je teoretický konstrukt (na rozdíl od intuitivně užívaného označení *kontext*, které se běžně vztahuje zejména k aktuálnímu slovnímu kontextu a k aktuální situaci výpovědi), a poskytuje seznam relevantních kontextových rysů, tzn. rysů, které jsou kulturně a jazykově relevantní pro produkci a interpretaci výpovědí. V téměř již klasickém kompendiu Levinsonové (1983) se zdůrazňuje, že kontextově relevantní rysy musejí být jazykově zakódovány, tj. musejí být záměrně komunikovány, být konvenčně asociovány s jazykovou formou, kódující forma musí být prvkem kontrastního souboru, v němž ostatní prvky kódují rysy odlišné, a konečně daná jazyková forma musí podléhat regulérním gramatickým procesům (srov. Levinson, 1983, s. 11, 22–23, 63 aj.). Zároveň Levinson ukazuje, že pojetí kontextu se často přizpůsobuje konkrétnímu tématu, např. v pracích zabývajících se presupozicí a implikaturou se jako kontext chápou soubory významově konzistentních proposic, jindy se při důrazu na komunikaci jako interakci jako kontext chápe „komplexní komunikační událost“. Za centrální pro stanovení obsahu kontextu považuje individuální dynamický kontext komunikační interakce tváří v tvář, nikoli statické funkce kontextových parametrů (s. 43). Je zřejmé, že důraz na různé aspekty kontextu se zaměřením pragmalingvistické analýzy souvisí.

0.6.3

Pojetí kontextu jako konstruktů se objevuje i ve výrazně novějším sémanticko-pragmatickém pojednání *Formal Pragmatics* N. Kadmonové (2001). Kadmonová využívá formální aparát Discourse Representation Theory (DRT) H. Kampa a U. Reyla (1993) a File Change Semantics (FCS) I. Heimové (1983/1991). Když vyjmenovává, co všechno se zpravidla zahrnuje pod „kontext výpovědi“, uvádí v podstatě všechny složky týkající se komunikační situace, předchodí výpovědi, předpoklady účastníků o znalostech, přesvědčeních a záměrech ostatních aj., přičemž uvádí, že seznam by mohl být delší. Podstatný pro ni je pohled na kontext jako na „kontext hodnocení“, a to

hodnocení pravdivostní hodnoty výpovědi. Při specifikaci kontextu se opírá o Stalnakerův (1978/1991) pojem společného základu (**common ground**), který je tvořen souborem propozic, které mluvčí chápou jako dané (platné) a které jsou chápány jako pozadí (background) komunikace. Protože společným základem je soubor propozic, může být identifikován se souborem světů, v nichž jsou propozice společného základu pravdivé. Tento soubor světů se označuje jako **soubor kontextů**. Soubor kontextů obsahuje všechny možné světy, které jsou, podle informace obsažené ve společném základu, kandidáty na to, aby se staly světy skutečnými – jsou kompatibilní se vším, co víme o světě skutečném. (Podobné chápání kontextu nacházíme i u Karttunena, 1974/1991.) Jestliže ke společnému základu přidáme nějakou propozici *p*, odstraníme ze souboru kontextů všechny světy, které nejsou s *p* kompatibilní (nejsou už kandidáty na to, aby se staly světy skutečnými). Tzn. jestliže se společný základ rozšiřuje, soubor kontextů se zmenšuje. S podobným souborem informací, který se v průběhu diskursu rozšiřuje (obohacuje), pracuje FCS. „Informační složka“ (file) reprezentuje limitované, avšak centrální aspekty kontextu každé výpovědi. Informace ve složce nemusejí pocházet pouze z výpovědi/výpovědí časově předcházejících, ale i z obecných znalostí světa a salientních složek situace. V případech, kdy je věta vyslovena v kontextu, který ji nepřipouští, dochází k tomu, že partneři v rozhovoru si kontext (platné presupozice) implicitně přizpůsobí (doplní) tak, že větu interpretovat lze. Tyto případy se označují jako **akomodace kontextu**; presupozice tedy mohou akomodovat kontext. V rozmluvě se následně pokračuje tak, jako kdyby upravený kontext byl kontextem výchozím. Akomodace kontextu jsou základem pro konverzační implikatury; pokud akomodaci provést nelze, protože míra neslučitelnosti nové informace s předchozím „platným“ kontextem je příliš vysoká, je výpověď komunikačně neúspěšná. Tj. např. jestliže v rozhovoru A a B položí A otázku *Co je to za hluk dole u dveří?* a B odpoví *To je náš pes*, resp. *To je pes* (presuponováno „náš“), akomoduje se kontext přidáním informace „B má psa“, i když tato informace předtím nebyla známa (mohla však být presuponována).

Čeština v podobných případech poskytuje pro vyjádření méně rozlišovacích možností než např. angličtina: Jestliže na výše uvedenou otázku B odpoví *It is a dog*, znamená to, že pes nebyl v předcházejícím kontextu, je ale presupozice, že se v místě vyskytují psi, tj. nejde o stejný diskurs a kontext se akomoduje. Jestliže řekne *It is the dog*, je to jedinečný pes tzv. kontextově zapojený a presuponovaný. Jde o jiný diskurs, ale kontext se neakomoduje. Jestliže řekne *It is our dog*, je presupozice jenom taková, že v domácnosti bývají psi, ale nic dalšího, a opět jde o jiný diskurs a kontext se akomoduje. Jestliže by B odpověděl např. *To je naše žirafa*, nebyla by taková informace do kontextu přijata bez problému – akomodace stejná jako u výpovědi o psech by připadala v úvahu jen v tom případě, kdyby u B byla presupozice, že má (může mít) doma zvěř všeho druhu.

Informační „složky“ každé výpovědi se chápou jako kontexty, které mají jistý potenciál proměňovat se. Jakmile se tyto „kontexty“ definují formálně, nemusejí už obsahovat všechny složky kontextu chápaného intuitivně – jde o soubory proměnných, jimž lze nezpochybnitelně připsat jisté hodnoty. Složka je pak souborem připsaných

hodnot (srov. Kadmonová, 2001, s. 61–67). (Takto chápané formalizované analýzy organizace informací v textu jsou pak pro Kadmonovou základem studia jevu zvaného v anglosaské lingvistické literatuře *focus*.)

0.6.4

Odlišně zaměřené chápání kontextu se objevuje v pracích ovlivněných teorií relevance. V zakladatelské práci Sperbera a Wilsonové (1986) se jako kontext také označuje soubor premis (předpokladů o světě), o němž mluvčí předpokládá, že je adresát použije k interpretaci. Každá nová výpověď (i když je pronesena stejným jazykem a v průběhu stejného rozhovoru) má odlišný kontext, protože součástí tohoto kontextu se stává interpretace výpovědi předcházející. „Stará“ informace C a „nová“ informace P se spojují a dedukce založená na jejich spojení – **kontextualizace** P v kontextu C – může poskytnout nové závěry, které nejsou vyvoditelné pouze z C nebo pouze z P. Tyto nové závěry, výsledek kontextualizace, se označují jako **kontextová implikace**, resp. **kontextové efekty** (s. 107–117). Čím větší je kontextový efekt, tím je daná informace relevantnější. Zpracovávání informací, které přijímáme z okolí, se vždy orientuje na nějaký cíl – rozšiřování, zkvalitňování informovanosti nebo lepší organizace našich znalostí o světě. Svou schopnost zpracovávat informace intuitivně orientujeme na co nejrelevantnější informace. Informační vstup je pro lidského jedince relevantní tehdy, když se může spojit s nějakou informací, kterou jedinec již má, a to takovým způsobem, že z tohoto spojení vyplyne výsledek (závěr), který je pro něho významný, přínosný, např. zodpovězení otázky, rozšíření znalostí o určitém předmětu, rozřešení pochybností, potvrzení podezření, korekce omylu. Tento „přínos“ se označuje jako pozitivní kognitivní efekt. Důležité také je, že zpracování takového informačního vstupu v kontextu existujících znalostí přináší co největší efekt s vynaložením co nejmenšího úsilí. Pozitivní kognitivní efekt tedy představuje přínos k jedincově představě o světě. (Nesprávné závěry jsou rovněž kognitivními efekty, ale nikoli pozitivními, protože dříve nebo později musejí být korigovány.) Relevantnost vstupů je graduální – každý vstup je relevantní tím více, čím větší kognitivní efekt přináší a čím menší úsilí je třeba vyvinout k jeho zpracování. Chápání relevantnosti (rozlišování relevantních a irelevantních informací) je intuitivní a je relativní vzhledem ke kontextu, přičemž neexistuje možnost stanovit nebo kontrolovat, jaký určitý kontext bude kdo mít v daném okamžiku na mysli (s. 119). Do pojetí kontextu zde tedy významným způsobem vstupují psychologické aspekty – kontext je součástí lidské kognice a uplatňuje se při zpracování informací. Výslovně psychologické a interpretační chápání kontextu se objevuje u jedné z lingvistek rozvíjejících teorii relevance, u D. Blakemoreové (1992). Kontext chápe jako **unitární psychický soubor** přesvědčení a předpokladů o světě (s. 16–23, 87–88), který si adresát konstruuje pro interpretaci každé výpovědi buďto na základě percepce okolí nebo na základě interpretace předchozí výpovědi nebo výpovědí. (Nutno poznamenat, že tímto způsobem se do kontextu dostává jak situační, tak i slovní kontext, i když Blakemoreová takové rozlišování odmítá.) Rozsah kontextu

při interpretaci se může zvětšovat nebo omezovat, určité jeho složky jsou pro danou individuální výpověď vždy prominentní (salientní). Minimálním kontextem je interpretace předcházející výpovědi.

0.6.5

S rolí kontextu při interpretaci výpovědi je v teorii relevance a na ni reagujících pracích spojen koncept tzv. saturování a obohacování propozice (věty), která je výpovědí pronesena. Často diskutované věty jako

- (1) *Nějakou dobu potrvá, než se tam dostaneme.*
- (2) *Snídal jsem.*

jsou podle těchto názorů „poddeterminované“, jazykově vyjádřená propozice je pouze minimální a pro postžení úplného významu výpovědi nestačí ani to, je-li specifikován mluvčí a adresát, doba promluvy a reference výrazu *tam* (což jsou prvky obsažené v aktuálním kontextu). (Srov. Sperber a Wilsonová, 1986, s. 189–190; Carstonová, 1991, s. 33–51; Recanati, 1993, s. 242–244.) Skutečně vyjádřená propozice minimální propozici přesahuje, protože obsahuje další prvky, které je nutno specifikovat pouze pragmaticky. V (1) je to specifikace časového úseku označeného frází *nějakou dobu* jako úseku spíše delšího a patrně delšího, než bylo původně očekáváno, ve (2) je třeba odlišit, zda mluvčí snídal alespoň jednou v životě před pronesením dané výpovědi (sémantika věty to nevylučuje), nebo zda míní, že snídal téhož dne. Tyto prvky se doplňují rovněž s ohledem na kontext aktuální výpovědi. Podobně je tomu s větami typu

- (3) *Prší.*

v nichž je sice na slovese explicitně vyjádřeno časové zařazení současné s okamžikem promluvy, není v nich však prostorová lokalizace, o níž se pouze předpokládá, že je totožná s lokalizací mluvčího, který (3) pronáší. Specifikace času při pronesení (2) a místa při pronesení (3) se označují jako **neartikulované** nebo **skryté konstituenty**. (Podobným neartikulovaným prvkem je časový význam „potom“ v dvojicích vět spojených spojkou *a*, u nichž lze předpokládat následnost dějů, např. *Nasedl na koně a odjel.*) Důsledkem takto chápané role kontextu je značné rozšíření repertoáru kontextově podmíněných/kontextově senzitivních výrazů. Řadí se k nim stupňovatelná adjektiva, nspecifikované vyjádření vztahu užívající prostředků posesivity (*Janova fotografie*), kvantifikátory, věty obsahující reprodukce cizích výpovědí (*X. ví, že ..., věří, že ...*), dále tzv. přijaté standardy preciznosti vyjádření (např. věta *Bylo zraněno na třicet osob* neříká, kolik jich přesně bylo), někdy dokonce věty s pojmenováním barev aj. Velká důležitost se zde příkládá intuitivnímu chápání vět s takovými výrazy. Tak např. věta

- (4) *Josef je vysoký.*

musí podle těchto názorů obsahovat prvek, který Josefa zařazuje do třídy objektů, vzhledem k níž se jeho výška posuzuje (zde např. třídu / skupinu desetiletých chlapců, ale ne už třídu patnáctiletých). Věty s kvantifikátory

- (5) *Všem bylo špatně.*
- (6) *Každý stůl je plný knih.*
- (7) *Honza se vždycky trefí.*

apod. musí opět obsahovat prvek specifikující, vzhledem k čemu (k jaké doméně) kvantifikace platí, tedy např. „špatně bylo všem, kdo snědli to určité jídlo“, „každý stůl v tom určitém domě“, „vždycky, když hraje šipky“. Ve větě

- (8) *To jablko je červené.*

je nutná specifikace, zda je červené na povrchu, uvnitř, nebo celé, popř. zda se daná barva vyskytuje na celém povrchu, nebo jen na převážné části vnější plochy apod. Pokud tyto specifikace nejsou provedeny, nelze podobným větám přisoudit pravdivostní hodnotu. Jak je zřejmé, mimokontextové chápání a hodnocení jazykově vyjádřené propozice je takto v podstatě vyloučeno a velkou důležitost zde nabývá každá změna kontextu, **kontextový posun**. (Nejčastější námitkou proti postulátu neartikulovaných konstituentů je to, že jich může být v podstatě neomezené množství – nejen místo a čas, ale i příčina, účel, způsob realizace atd. Pokud jde o neartikulované významy místa a času, hovoří se někdy o skrytých indexech; ty však na rozdíl od jiných indexových výrazů nemohou být antecedentem anafory.)

0.6.6

Sám termín kontextový posun však není chápán jednotně a vyžaduje upřesnění. Výše jsme viděli, že za změnu kontextu se pokládá přidání každé jednotky do souboru informací, které mají komunikující k dispozici, a tyto „informační jednotky“ mohou mít i presupoziční povahu. V pracích zaměřených logicko-sémanticky se rozlišuje okamžik užití věty (occasion), který se chápe jako kontext, a okolnosti hodnocení (circumstances) toho, co bylo řečeno (Kaplan, 1989, s. 494, 507–510). V tomto smyslu pak ke kontextovému posunu (změně kontextu) nemůže dojít, protože (původní) výpovědní událost včetně svého originálního kontextu je vždy stejná, a co se mění, jsou okolnosti jejího hodnocení. Výše uvedené změny kontextu by tedy v tomto pohledu představovaly změny okolností. V návaznosti na Kaplana považuje Recanati (2007) za kontextový posun (změnu některých rysů kontextu) pouze takové případy, které může mluvčí záměrně ovlivnit (viz výše v odst. 1), a to jen tehdy, pokud tento svůj záměr otevřeně manifestuje – mluvčí nemůže měnit (posouvat) referenci výrazů jako *já* nebo *dnes*, může však měnit určení adresáta, referenci demonstrativních výrazů (*tohle město*) a výše zmíněné „standardy preciznosti“. I objektivně dané složky

kontextu se však mění/posouvají tehdy, je-li výpověď reprodukována, protože tak získává dvojí kontext.

0.6.7

Vymezení repertoáru tzv. kontextově závislých/senzitivních výrazů (viz výše), jejichž chápání má významné důsledky pro stanovení pravdivostních podmínek výpovědí, je předmětem polemik. Za nerozporné kontextově podmíněné výrazy se pokládají deiktika, a to především indexy a demonstrativa; této omezené skupiny se diskuse netýkají. (Výčet těchto výrazů lze najít na začátku Kaplanovy studie o demonstrativech, srov. Kaplan, 1989, s. 489. Pro jazyky, jako je čeština, by se k nim řadily navíc prostředky vyjadřující shodu.) Za problém se rovněž pokládá, zda kontextově podmíněné významy, které se do výpovědi určité věty vnašejí (které ji „obohacují“), jsou skutečně sémantickou součástí vyjádřené propozice, tedy toho, co je (doslova) řečeno. (Tyto otázky se netýkají dvojznačnosti, polysémie nebo vágnosti jazykových výrazů, a rovněž ne syntaktické elipsy a nedoslovného užití vět.)

0.6.8

Pro zjištění, zda nějaký výraz je, nebo není kontextově závislý, navrhli Cappelen a Lepore (2005) jejich testování. První test spočívá v možnosti, nebo nemožnosti nepřímou (necitátově) reprodukovat větu s takovým výrazem. Kontextově závislé výrazy při reprodukování, tedy při užití v jiném kontextu, mění svou sémantickou hodnotu, tj. nepřímá reprodukce u nich není možná. Věta

(9) (4. dubna Jan řekl:) „Včera jsem nebyl připraven.“

nemůže být následně reprodukována formou

(9a) *Jan řekl, že včera jsem nebyl připraven.*

Věta (9a) není korektní reprodukcí (9), protože mění referenci mluvčího (1. os. sg.), ale neumožňuje zjistit referenci výrazu *včera* – nemusí to nutně být den před reprodukcí, tj. okamžikem promluvy a, S („řikám, (že) b, E₁ Jan řekl“, může to být i den před výpovědí, která se reprodukuje, tedy c, E₂ „včera jsem₁ nebyl připraven“, protože referenčním bodem, k němuž se „včera“ vztahuje, může být jak S, tak E₂. (Srov. Reichenbach, 1966, s. 287–298.) „Neviditelná“ spojka „že“ v (9a) blokuje deiktické čtení času na VF a vynucuje čtení anaforické. Podobně věta

(10) „Měla by sis vzít tohle,“

kteřou řekne matka dceři a ukazuje přitom na svetr, nemůže být korektně reprodukována jako

(10a) *Matka říkala, že by sis měla vzít tohle,*

protože jazykově není nijak zajištěno, že je řečena vůči stejnému adresátovi (adresátce) *ty* reprezentovanému tvarem 2. os. sg. a že demonstrativum *tohle* neukazuje např. na čepici. (Časové vztahy v (10a) neovlivňuje uvedení explicitního časového indexu jako v (9a) a referenčním bodem je zde věta na první pozici.) Uvedené prvky jsou tedy kontextově závislé. Naopak posuzujeme-li např. větu (4) a zasadíme ji a/ do kontextu, kdy mluvíme o vzrůstu našich dětí, b/ do kontextu, kdy je řeč o vzrůstu hráčů v basketbalovém týmu, vždy je možná korektní reprodukce

(11) *Jana říkala, že Josef je vysoký.*

Podobně umístíme-li větu (7) do kontextu a/, kdy se mluví o hraní šipek, a následně do kontextu b/, kdy se mluví sázení na výsledky sportovních utkání, popř. c/, kdy jde o schopnost odhadnout vývoj počasí, vždy je možná reprodukce

(11a) *Jana říkala, že Honza se vždycky trefí,*

přičemž tato reprodukce bude korektní (pravdivá). Stupňovatelné adjektivum a kvantifikátor tedy vůči kontextu citlivé nejsou. Dalším testem kontextové závislosti je ne/ možnost spojovat věty s „podezřelými“ výrazy do konjunkce, resp. vynechat sloveso ve větě na druhé pozici. Je to možné pouze u výrazů kontextově nezávislých. Spojení vět *Josef je vysoký a Josef je silný* → *Josef je vysoký a silný* je zcela bezproblémové, podobně *Josef věří, že Sparta vyhraje, a Karel (věří, že Sparta vyhraje) taky*. Naproti tomu bez specifikace kontextu nelze vytvořit smysluplné souvětí *Ted' je bezvětrí a ted' fouká vítr*, pokud nebude ujasněno, že *ted'* v každé větě se týká jiné lokalizace. Podobně *Tohle je hezké, a/ale tohle není hezké* je přípustné jen za předpokladu, že jde o demonstrativně rozlišené *tohle_i* a *tohle_j*. Kontextová závislost výrazů je zpravidla zřejmá, kompetentní uživatelé jazyka s ní počítají a v běžné konverzaci nepůsobí nedorozumění. Naproti tomu předpoklad, že např. pojmenování barvy je kontextově závislé a nutně vyžaduje specifikaci, překračuje požadavky na běžné dorozumívání. Rozšiřování repertoáru kontextově závislých výrazů tedy není nutné. Navíc experimentální umístování vět do různých kontextů (objevuje se zde označení **cílový kontext**) není bez problémů, protože mluvčí nemůže zcela oddělit kontext, ve kterém se sám v danou chvíli nachází, od kontextu cílového, protože už myšlení o jiném kontextu vytváří kontext nový (v jiném chápání ovšem jde o jiné okolnosti hodnocení, viz výše). Akcentování kontextu do té míry, jak to činí např. teorie relevance, kdy se na sémantice toho, co je doslova řečeno, podílejí kontextové faktory téměř rozhodujícím způsobem, dovedeno do důsledků, by znemožňovalo, aby se mluvčí v různých kontextech vůbec dokázali shodnout na tom, co bylo řečeno, a zaujmout k tomu nějaký hodnotící postoj.

0.6.9

Cappelen a Lepore (2005) ovšem striktně rozlišují mezi sémantickým obsahem věty (propozicí) a obsahem komunikovaným výpovědi dané věty, tedy mezi větou jakožto sémantickou jednotkou a výpovědí jakožto řečovým aktem. Za sémantický obsah věty S považují to, co mají všechny výpovědi věty S společného, bez ohledu na to, v jakém kontextu k výpovědi došlo. Je to obsah, který může být pochopen a reprodukován bez znalosti jakýchkoli kontextových informací. Obsah výpovědi jakožto řečového aktu je ovšem na kontextu závislý zcela zásadně. Tak např. věta

(12) *Jsem rozčilená.*

obsahuje dva indexy, a to index „já“, indikovaný tvarem 1. os. sg. slovesa (s dodatečnou informací, že mluvčí „já“ je v tomto případě žena, indikovanou pragmatickou shodou u predikátového adjektiva), a index času „ted“ (rovněž na tvaru slovesa) ukazující shodu s okamžikem promluvy. Adjektivum *rozčilená* má zjistitelnou sémantickou hodnotu („rozčilený/á/é“) a není dvojznačné. Tato zjištění jsou dostatečná pro identifikaci propozice vyjádřené větou (12) a Cappelen a Lepore tento pohled na větné propozice označují jako **sémantický minimalismus**. Jak se zdá, kontext se v tomto případě týká pouze osoby mluvčího (přirozený rod) a času, ale u indexových prvků je kontextová závislost jejich podstatou. Jakožto řečový akt však (12) může vyjadřovat, že subjekt „já“ se zlobí, bojí se zubařského zákroku, těší se na příjezd návštěvy, (ironicky) že má vztek, a to jak jako sdělení nebo odpověď na otázku, tak i jako výpověď, kterou mluvčí hodlá např. vyprovokovat hádku. Tyto „smysly výpovědi“ lze také považovat za vyjádřené propozice, nikoli však za propozici, kterou vyjadřuje **věta** (12). Mezi sémantikou věty a smyslem výpovědi / řečového aktu není prediktabilní jednoznačný vztah. Uvedené další významy řečového aktu *Jsem rozčilená* jsou ovšem kontextem podmíněny rozhodujícím způsobem a hlavní úlohu v nich má komunikační záměr mluvčí. Uvedený přístup k větné sémantice jistě umožňuje oprostit se od terminologických i pojmových nejasností, skutečností však zůstává, že v současné pragmalingvistické literatuře, v níž má teorie relevance a z ní vyplývající akcentování kontextu téměř dominantní postavení, je spíše ojedinělý.

1. PRAGMATIKA A SÉMANTIKA

1.1 ZNAKOVOST A PRAGMATIKA

Sémantika je u Morrise odvětví zabývající se vztahem znaků k jejich významům, respektive k objektům (referentům), k nimž mohou být znaky vztaženy. Jak ale poznamenává Lyons (1977, s. 117), při zaměření na přirozený jazyk je striktní rozlišení sémantiky, syntaxe a pragmatiky často nejisté. Jakkoli je nám blízké bilaterální pojetí znaku, uvědomujeme si, že do užívání jazyka v komunikaci zpravidla vstupuje znak jako jeden celek a podstatná je jeho aktuální referenční platnost (i když ta je umožněna a podmíněna autonomními, mimokontextovými vlastnostmi znaku). Problémy rozlišení znaku a ne-znaku se objevují velmi podstatně jednak na hranici mezi morfémy lexikálními a gramatickými, jednak u lexikálních morfémů samých. Kromě morfémů, jejichž sémantika je nejen etymologicky, ale i ze synchronního hlediska zřetelná, existuje v současné češtině mnoho lexikálních morfémů zcela neprůhledných, ať už z toho důvodu, že pocházejí ze slov přejatých, nebo pro historickou nejasnost. Např. ve slovech jako *bible*, *biblistika*, *bibliografie*, *bibliofilie*, *bibliotéka*, *bibliobus* je zřetelný morfém *bibl-* (podle města Byblos, ve staré řečtině pův. „papyrus“, „svitek“, „kniha“); jeho význam se v současné češtině buďto vztahuje k Bibli jakožto zcela určitému textu, nebo se v rozšířené podobě *biblio-* chápe zcela volně s významem „související s knihami“. Podobně ve slovech jako *pterosaurus*, *pterodaktyl*, *helikoptéra* nacházíme společný starořecký lexém *pter-* s významem „peří“, „křídlo“; zatímco však u názvů pravěkých živočichů se sémantická souvislost (alespoň pro poučené uživatele) doposud vnímá, u slova *helikoptéra* už povědomí souvislosti zcela mizí, jak ukazuje i prodloužení samohlásky. Morfémy *bibl-* a *pter-* sotva tedy můžeme označit za jednoznačné znakové jednotky současné češtiny schopné mít referenci. Stejně se však chovají i morfematically složky v mnohých slovech domácího (slovanského) původu: např. slovo *brusin(k)a* synchronně sugeruje segmentaci *brus-in-(k)a*, (podobně jako *mal-in-(k)a*, *jeřab-in-(k)a*), avšak spojovat je významově s morfémem *brus-/brous-*, případně s *brun-* („hnědý“ nebo „červený“) je, jak ukazují etymologické výklady (Machek, 1957, s. 45), chybné. Tento morfém je tedy pro současnou češtinu zcela bez významu, i když je kořenem slova. Gramatické morfémy (včetně slovotvorných) se v tradičním strukturalistickém chápání rovněž uznávají za jednotky znakové povahy (diskusi srov. Komárek, 1978, s. 68–70), jde však o znaky jiného typu, než jsou morfémy lexikální. Jejich „významová zatíže-

nost“ je odstupňovaná, u izolovaných (tzn. s lexikálním morfémem aktuálně nespojených) jednotek jen potenciální, možnost mít referenci je u gramatických morfémů pouze sekundární (metajazyková). Extrémní příklad představuje např. morfém *-n-* ve slovech jako *puntík-ova-n-ý*, *závr-ač-n-ý*, *hrůz-n-ý*, *léč-i-tel-n-ý*, jehož jedinou funkcí (významem) je převést slovotvorný základ, k němuž se připojuje, do slovního druhu adjektiv (srov. Čaha – Karlík, 2005, s. 66). Možnost považovat takovouto „technickou“ funkci za znakovou hodnotu je sporné. (K diskusi o významech morfémů srov. zejm. Katamba, 1993, s. 20–23, 322–325.) Výjimku představují gramatické morfémy podílející se na vyjadřování časových významů (resp. jde o časové gramémy, které jsou složkou celkového významu flexe) – jestliže totiž není sporu o tom, že čas je kategorií deiktickou (referuje k lokalizaci propozice na časové ose vzhledem k okamžiku promluvy), pak mají gramémy s významem času referenci, a tudíž jsou znaky podobného typu jako indexy (srov. kap. 2). Protože však vyjadřování časových významů se na složených slovesných tvarech distribuuje mezi několik složek, z nichž některé, jakožto pomocná slovesa, jinou než časovou funkci nemají (*jsem*, *jsa*, *budu*), je i zde situace složitější. Úvahy o kumulaci „znaků“ v rámci jednoho slovního tvaru evidentně s pragmatikou nesouvisejí a žádnou pragmatickou dimenzi neodrážejí. Vztahy znaků mezi sebou (tedy v Morrisově definici syntax) se vyjadřují / manifestují prostřednictvím jak gramatických morfémů, tak morfémů lexikálních (spojky, primární a sekundární předložky). Jiné složky slovní zásoby, tzv. indexy, jsou jakožto znaky značně specifické. Ačkoli možnosti jejich kombinace s jinými znakovými jednotkami nejsou omezeny, jejich sémantická složka je, jak známo, primárně dána pouze jejich referencí, tj. pragmaticky, a jejich deskriptivní (neindexové) užití je vázáno jen na zcela speciální kontexty. Referenční podmíněnost jako primární faktor platí i pro tzv. pragmatickou anaforu, resp. situační deixi. Rovněž částice jakožto svébytné lexikální jednotky mají funkci primárně pragmatickou (i když jejich lexikální sémantika nebývá zcela vyprázdněná), navíc možnosti jejich vztažení k jiným znakům ve smyslu syntaktickém jsou sekundární.

1.1.1

Do oblasti syntaxe ovšem nepochybně patří také syntaktické vztahy samy, které znakovou povahu nemají, nicméně jejich interpretace, zejm. např. interpretace spojek v konkrétních výpovědích, je zpravidla podmíněna pragmatickými presupozicemi spojenými s jednotlivými větami. I souvětí s tak průhlednou (nesémantickou, logickou) spojkou, jako je *a*, mohou být na základě našich „znaností světa“ interpretována různým způsobem, srov. (1)–(8):

- (1) *Jana je v kuchyni a poslouchá rádio.* (U obsahů spojených vět předpokládáme simultánnost časovou i prostorovou.)
- (2) *Josef hraje na housle a Jana hraje na klavír.* (Obsahy spojených vět mohou být simultánní časově, a to jak aktuálně, tak i neaktuálně, simultánnost prostorová je pouze potenciální.)